

УДК 340.1

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК БАЗОВИЙ ПРИНЦИП ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

JUSTICE AS A BASIC PRINCIPLE OF LEGAL RESPONSIBILITY

Іваненко О.В.,

*кандидат юридичних наук, заступник завідувача кафедри історії та теорії держави і права
Інституту права імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом*

У статті досліджено сутність принципу справедливості юридичної відповідальності, сформовано його загальнотеоретичну характеристику та запропоновано авторське бачення поняття зазначеного принципу з урахуванням дуалістичної природи юридичної відповідальності. Запропоновано у подальшому виходити із розуміння принципу справедливості юридичної відповідальності як ідеї, вихідного положення, закріпленого у системі норм, які визначають юридичну відповідальність, що полягає у рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, відповідності правових норм моральним, категоріям здорового глузду та порядності, урахуванні ієрархії особистісних, суспільних та державних інтересів.

Ключові слова: принцип справедливості юридичної відповідальності, позитивний та негативний аспект юридичної відповідальності, заохочення, юридичний обов'язок, покарання, санкція правової норми.

В статье исследована сущность принципа справедливости юридической ответственности, сформирована его общетеоретическая характеристика и предложено авторское видение понятия указанного принципа с учетом дуалистической природы юридической ответственности. Предложено в дальнейшем исходить из понимания принципа справедливости юридической ответственности как идеи, исходного положения, закреплённого в системе норм, которые определяют юридическую ответственность, которая заключается в равенстве, уважении и защите прав и свобод человека, соответствия правовых норм моральным, категориям здравого смысла и порядочности, учете иерархии личностных, общественных и государственных интересов.

Ключевые слова: принцип справедливости юридической ответственности, положительный и отрицательный аспект юридической ответственности, поощрение, юридическая обязанность, наказание, санкция правовой нормы.

In the article the essence of the principle of fairness of legal liability, formed his general – theoretical description of the author's vision and proposed the concept of this principle, taking into account the dual nature of legal liability. A further proceed from the understanding of the principle of fairness of legal responsibility as ideas starting position enshrined in the system of regulations that determine legal liability, which is equality, respect and protection of human rights, compliance with legal regulations moral, categories of common sense and decency, account of the hierarchy of personal, social and public interests.

Key words: principle of fairness of legal responsibility, positive and negative aspect of legal responsibility, promotion, legal obligation, penalty, sanction legal norms.

Актуальність теми. У сучасній Україні, яка у регулюванні правового простору поступово переходить від тоталітарного методу правового регулювання до демократичного, роль юридичної відповідальності кожного суб'єкта сучасного вітчизняного права зростає і потребує підвищеної уваги щодо її цілеспрямованого формування як у держави, так і суспільства в цілому.

Поширення тенденцій гуманізації та демократизації правового світогляду, лібералізації правової практики в Україні зумовлюють розгляд юридичної відповідальності вже не у суто негативному аспекті, а з перенесенням акценту на її позитивні риси. Юридична відповідальність набуває актуальності як засіб впливу, але вже у контексті визнання її дуалістичної природи, що потребує перегляду структури її принципів, серед яких на особливу увагу за своїми властивостями заслуговує принцип справедливості.

Метою дослідження є формування загальнотеоретичної характеристики принципу справедливості юридичної відповідальності з урахуванням її дуалістичної природи.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай при використанні терміну «відповідальність» мається на увазі необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки та бути відповідальними за них [1, с. 412]. Традиційно юридична відповідальність у правовій науці розглядається як обов'язок правопорушника відповідати за власне неправне діяння перед державою і суспільством із застосуванням до нього примусових заходів у вигляді санкцій правових норм.

Поняття юридичної відповідальності у ретроспективному аспекті, було введено у загальну теорію права вченими-юристами у 60-х роках XX століття, коли наше суспільство перебувало в умовах панування тоталітарного режиму, але за інерцією і на сьогоднішній день у вітчизняній теорії права зазначена відповідальність переважно розглядається як реакція на правопорушення. Лише в останні роки фахівці почали визнавати так звану позитивну відповідальність у розумінні відповідального ставлення до справи, відповідальної поведінки. Однією із перших у теорії права виникла тенденція щодо розгляду юридичної відповідальності як усвідомлення юридичного обов'язку, як усвідомлення правових якостей своїх дій, співвіднесення їх із існуючими нормами права, готовності відповідати за них перед державою і суспільством. Деякі вчені запропонували розглядати позитивну юридичну відповідальність як обов'язок дотримуватися приписів правових норм, обов'язок діяти правомірно [2].

Хоча право в процесі реалізації гарантується переважно шляхом загрози покарання і примусу, усе ж таки дієслівна форма «відповісти» породжує у свідомості не тільки уяву про правопорушення і покарання, а й про позитивну діяльність, не пов'язану з порушенням будь-яких норм чи правил. Саме такий дуалізм поглядів породив тривалі дискусії між прихильниками «негативної» і «позитивної» відповідальності.

На сьогоднішній день вченими у галузі теорії права не запропоновано єдиної спільної концепції відповідальності, проте зрозумілим є той факт, що відповідальність є явищем багатofакторним, що зумовлює необхідність диференційованого підходу до даної категорії залежно від сфери соціальних відносин і соціальної ролі суб'єктів відповідальності.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що, виходячи з розуміння поняття юридичної відповідальності, виділяються дві основні групи вчених: прихильників вузького розуміння юридичної відповідальності, позиція яких визначає лише ретроспективний (негативний) аспект юридичної відповідальності [3; с. 212]; прихильників широкого розуміння юридичної відповідальності, які розглядають зазначену відповідальність не тільки як наслідок негативного явища, як реакцію держави на скоєний делікт, а як явище позитивне, яке передбачає свідоме, відповідальне

ставлення індивідів до своїх вчинків, що виключає порушення правових приписів [4, с. 68; 5, с. 196; 6, с. 68, с. 69].

Ми дотримуємося позиції, що позитивний і негативний аспекти відповідальності є частинами цілісного соціального явища – юридичної відповідальності; її регулююча роль знаходить практичне вираження у правомірній поведінці, а зазначена відповідальність набуває охоронної ролі у разі порушення правових приписів [2].

На сьогоднішній день, попри те, що значна теоретиків погоджуються з існуванням позитивного аспекту юридичної відповідальності, принципи юридичної відповідальності розглядаються ними виключно через розуміння юридичної відповідальності у її ретроспективному аспекті, зокрема це стосується й принципу справедливості. Така ситуація, коли юридична відповідальність зводиться лише до покарання за вчинене правопорушення, з нашої точки зору, не відповідає тенденціям сучасного правового розуміння. Тому виникає об'єктивна необхідність у визначенні принципів юридичної відповідальності, які були б властиві їй як цілісному правовому явищу, що поєднує у собі як позитивний, так і негативний аспекти. Зважаючи на те, що дане наукове дослідження має певні обмеження за обсягом, що не дозволяє зупинитися на з'ясуванні сутності кожного з принципів, ми спробуємо розкрити сутність принципу справедливості юридичної відповідальності крізь призму дуалістичної природи останньої.

Досліджуючи принцип справедливості, варто зауважити, що сутність категорії справедливості в цілому визначається суб'єктивними критеріями. Дійсно, кожна людина має власне уявлення про справедливість, а тому її сутність та зміст усіма розуміється по-різному. Проте на формування розуміння сутності та змісту справедливості безпосередньо впливають такі фактори як історична епоха, який властивий певний рівень життєдіяльності, нормотворчості, правової та суспільної свідомості, а також наявність у суспільстві різних прошарків, груп, що визначають загальний настрій спільноти тощо. Поняття та критерії справедливості створюються суспільством, але, звісно, не без участі держави, яка в умовах сьогодення, використовуючи засоби масової інформації, має до даного процесу безпосереднє відношення.

Справедливість є важливим аспектом юридичної деонтології, який полягає у поділі кожної людини відповідно до реальних заслуг, в оцінці вчинків і їх результатів пропорційно до затрачених зусиль і сумнів. Справедливість повністю виключає прояв таких соціальних недоліків як протекціоналізм, користолюбство, хабарництво, кумівство, сімейність, знайомство тощо [7, с. 13].

Ідеї справедливості, швидше за все, є наближеними до моральних норм або звичаєвого права, правила яких хоча і не мають письмового закріплення, але об'єктивно існують та мають чітке змістовне наповнення. Наразі дискусійним залишається питання про те, чи є справедливість категорією моралі чи права. Ми переконані, що справедливість є морально-правовою категорією, оскільки моральні норми, ідеї природного права, цінності людської цивілізації у цілому, переломлюючись через правосвідомість законодавця знаходять своє вираження у правових нормах, які регламентують правовідносини юридичної відповідальності. Так, суб'єкти юридичної відповідальності, здійснюючи власну поведінку у відповідності із приписами правових норм (тобто поводячись правомірно), керуються принципом справедливості, який усвідомлюється ними як розумність та сумлінність їх діяльності, а також набуває вигляду формули, за якої зазначені суб'єкти не повинні шкодити іншим суб'єктам реалізовувати їх суб'єктивні права, не повинні зловживати правами, при реалізації своїх прав зобов'язані поважати права інших тощо. У регулятивних правовідносинах реалізація принципу справедливості впливає на формування та розвиток правомірної поведінки суб'єктів юридичної відповідальності [8, с. 112].

Варто погодитися із Е.Л. Ковальновою, яка вважає, що тільки така справедливість, що визнається більшістю членів суспільства у певний історичний період у конкретній державі, може використовуватися в якості критерію визначення правомірності або протиправності людських вчинків [9, с.10-11].

На власне переконання М.В. Сирих, критерієм справедливості повинні виступати не стільки моральні норми, які визнаються тією або іншою частиною населення країни, скільки норми, які базуються на загальнолюдських цінностях і відображають інтереси усього населення або його переважної більшості [10, с. 334].

На наш погляд, не викликає сумнівів, що процес правового регулювання суспільних відносин повинен здійснюватися виключно на засадах справедливості. Дослідженню питання справедливості негативної юридичної відповідальності присвячена низка праць з теорії права, а також галузевих юридичних наук [11]. Враховуючи той факт, що принцип справедливості юридичної відповідальності майже усіма фахівцями у галузі права розуміється як базова ідея, відповідно до якої покарання повинно відповідати тяжкості вчиненого діяння, обставинам його вчинення та особі винного, тобто санкції повинні бути відповідні протиправному діянню, ми не вбачаємо за необхідне окремо зупинятися на аналізі дефініції зазначеного принципу крізь призму ретроспективного розуміння сутності юридичної відповідальності. Дана проблема, але в контексті позитивної юридичної відповідальності, на сьогоднішній день досліджена досить поверхнево [12, с. 15-16]. Тому приділимо основну увагу визначенню сутності принципу справедливості позитивного аспекту юридичної відповідальності з тим, аби у висновках даного дослідження мати змогу надати власне визначення досліджуваного принципу з урахуванням позитивного та негативного аспектів юридичної відповідальності.

Усі без виключення галузі законодавства повинні втілювати справедливість у суспільні відносини, що ними регулюються, адже принцип справедливості має нормативно-оціночний характер, закладений у правах та обов'язках, заходах заохочення та покарання тощо. Виділення у структурі принципів юридичної відповідальності принципу справедливості викликано особливим значенням даного інституту для правової системи. Справедливість є базовим або основним принципом юридичної відповідальності [13, с. 121]. Тому встановлення юридичної відповідальності має бути справедливим і відповідати всім критеріям справедливості. За суспільно небезпечні діяння повинні неминуче застосовуватися заходи державного примусу (покарання, стягнення), а за суспільно корисні діяння – заохочення. Наприклад, незастосування заохочувальної санкції до особи, що врятувала життя іншій, або залишення без негативної реакції з боку держави в особі уповноважених органів факт вчинення правопорушень суб'єктами правовідносин, порушуватиме принцип справедливості.

Справедливість же позитивної юридичної відповідальності напряму пов'язана із такими поняттями, як заохочення або нагороди. З даного приводу А.В. Малько зауважує, що саме існування заохочувальних норм є проявом існування принципу справедливості юридичної відповідальності [14].

На думку М.Б. Мироненка, соціально активна поведінка повинна призводити до застосування заходів добровільної форми реалізації юридичної відповідальності, а саме заохочувальних санкцій. Причому застосування заохочувальних санкцій повинно відповідати вимогам справедливості [15, с. 59].

На переконання О.О. Носкової, справедливість позитивної юридичної відповідальності є показником свідомої діяльності людини і громадянина. У даному разі

йдеться про позитивну оцінку поведінки громадянина з точки зору виконання ним своїх юридичних обов'язків. У разі, коли громадянин відповідально, якісно, свідомо виконує покладені на нього обов'язки, держава і суспільство повинні належним чином це оцінювати й заохочувати. Адже така поведінка розкриває здібності такої людини, формує її моральні якості, впливає на підвищення рівня законності та стабільності суспільного розвитку тощо. Держава повинна стимулювати за допомогою заохочувальних санкцій суб'єктів правовідносин до правомірної поведінки [13, с. 124]. Заохочувальні санкції виражають схвалення якісного виконання приписів правових норм та покликані стимулювати правомірну поведінку [16, с. 347].

Проте застосування заходів заохочення повинно також базуватися на справедливості. Заохочення сприймається як справедливе, коли воно: призначається за реальні заслуги перед державою та суспільством; за своїм розміром відповідає зусиллям, які було витрачено для вчинення такої корисної дії, яка зазвичай пов'язана із перевиконанням обсягів вимог передбачених правовими приписами; застосовується за результати, яких досягнуто засобами, що повністю відповідають вимогам закону і моралі [17, с. 110].

Отже, справедливість позитивної юридичної відповідальності можна визначати через: відповідність юридичної відповідальності моральним уявленням громадян; показник свідомої діяльності людини й громадянина [12, с. 15-16].

Справедливість позитивної юридичної відповідальності дозволяє найбільш повно розкрити механізм поведінки громадян у суспільстві, спонукає до правомірної поведінки, виховуючи відповідальне ставлення до виконання покладених обов'язків. Характеризуючи в цілому принцип справедливості юридичної відповідальності, варто зазначити, що усі обов'язки суб'єктів права повинні бути чітко регламентовані, адже саме тут криється взаємозв'язок принципів справедливості і законності [13, с. 125, с. 126].

Справедливістю позитивної юридичної відповідальності є морально-правова категорія, яка містить вимоги відповідності між практичною роллю індивідів у житті суспільства та їх соціальним становищем, між їх правами й обов'язками, заслугами людини та визнанням тощо. Через позитивну юридичну відповідальність досягається найбільш оптимальна співмірність між можливою і бажаною поведінкою та їх оцінкою. Таким чином, невідповідність у цих співвідношеннях можна розглядати як несправедливість. Саме усунення несправедливості є одним із засобів впровадження справедливості, а попередження виникнення несправедливості – найважливішою прогностичною функцією юридичної науки. Саме у такому напрямі й повинна скеровуватися діяльність держави [13, с. 126].

Висновки. Резюмуючи зазначене вище, принцип справедливості юридичної відповідальності можна визначити як ідею, вихідне положення, закріплене у системі норм, які визначають юридичну відповідальність, що полягає у рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, відповідності правових норм моральним, категоріям здорового глузду та порядності, урахуванні ієрархії особистісних, суспільних та державних інтересів [8, с. 116]. Юридична відповідальність за своєю природою може носити справедливий характер за умови, якщо вона законна, невідворотна, індивідуалізована. Встановлення юридичної відповідальності повинно відповідати принципам справедливості: суспільно корисна правомірна поведінка суб'єктів правовідносин повинна невідворотно тягнути застосування заходів заохочення; протиправна – невідворотно застосування заходів державно-примусового характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Ожегов С.И. – М. : Азъ, 1997. – 944 с.
2. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Іваненко Олена Володимирівна. – К., 2007. – 212 с.
3. Иоффе О.С. Вопросы теории права / Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. – М. : Госюриздат, 1961. – 381 с.
4. Зражевская Т.Д. Ответственность по советскому государству и праву / Зражевская Т.Д. // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 84-89.
5. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Матузов Н.И. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / Скакун О.Ф. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
7. Юридична деонтологія : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. / [В.М. Горшенёв, Л.Л. Богачова, І.В. Бенедик та ін.] ; за ред. В.М. Горшенёва, В.В. Комарова. – Х. : Основа, 1993. – 187 с.
8. Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Липинский Дмитрий Анатольевич. – Самара, 2004. – 487 с.
9. Ковалева Е.Л. Правомерное и противоправное поведение : их соотношение : автореф. дис. ... на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История правовых учений» / Е.Л. Ковалева. – М., 2002. – 25 с.
10. Сырых В.М. Теория государства и права : [учеб. для вузов] / Сырых В.М. – М. : Юристъ, 1995. – 420 с.
11. Экимов А.И. Справедливость и социалистическое право / Экимов А.И. – Л. : ЛГУ, 1980. – 120 с.
12. Рагузина О.В. Гуманизм и справедливость юридической ответственности в публичном и частном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рагузина Ольга Владимировна. – Саратов, 2001. – 193 с.
13. Носкова Е.А. Позитивная юридическая ответственность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Носкова Елена Александровна. – Тольятти, 2004. – 211 с.
14. Малько А.В. Поощрение как правовое средство / А.В. Малько // Изв. вузов. Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 26-36.
15. Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности в системе принципов права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мироненко Михаил Борисович. – Саратов, 2001. – 239 с.
16. Политология : Энциклопедический словарь / [сост. Ю.И. Аверьянов, С.Г. Айвазова, Т.А. Алексеева и др.]. – М. : Моск. коммерч. ун-т, 1993. – 431 с.
17. Баранов В.М. Поощрительные нормы советского социалистического права / В.М. Баранов, М.И. Байтин. – Саратов : Саратов. ун-т, 1978. – 147 с.